

कादंबरी

प्रा. डॉ. सुनील म. पवार,
ज. ए. इ. चे महिला महाविद्यालय,
डोंबिवली (पूर्व) – 421201.

कादंबरी हा गद्य कथात्म साहित्याचा एक प्रकार इतर कथात्म साहित्याशी त्याचे जवळचे नाते असले, तरी ती त्यांच्यापेक्षा अगदी वेगळा आहे. लघुकथेपेक्षा तो विस्ताराने मोठा आहे, त्याचा जीवनदर्शनाचा आवाका फार मोठा आहे म्हणून हे जीवनदर्शन तो घडवितो, ते प्रत्यक्षाच्या आधावरच; परंतु संपूर्णपणे कल्पनेचे जग निर्माण करून. म्हणूनच कादंबरी ही प्रत्यक्षाचेच दर्शन घडवू पाहणाऱ्या चरित्र, आत्मचरित्र इतिहास ह्या वाङ्मयप्रकारांहून प्रकृतीने वेगळी आहे.

कादंबरी ही खऱ्या अर्थाने 'अर्वाचीन' आहे. तिचा अवतार त्या मानाने अलिकडचा आहे. जीवनाचे विविधरंगी व विविधदेशी वास्तव प्रकट करणे, हे इतर कथात्म साहित्याप्रमाणे कादंबरीचे उद्दिष्ट आहे. तिचे कथानक या मध्यमवर्गीयांच्या कुटुंबजीवनात व समाजजीवनात जी अनेक प्रकारची गुंतागुंत निर्माण होत असते, त्यातून उमलू लागले आणि या गुंतागुंतीच्या स्वरूपावरून आणि व्याप्तीवरून तिचे स्वरूप व लाबीरुंदी अवलंबून राहू लागली. स्वाभाविकच ज्या व्यक्तींच्या भावजीवनाची व व्यवहारांची जी चित्रे रेखाटू लागली, त्या व्यक्तींच्या भाव व त्यांचे व्यवहार हे आपल्या भोवतालच्या व्यक्ती व त्यांचे व्यवहार यापेक्षा वेगळे नाहीत तर अगदी आपल्या सारखेच आहेत.

कादंबरी म्हणजे प्रसंगवशात व दैववशात एकमेकांजवळ आलेल्या व्यक्तींच्या भावसंबंधातून आणि हितसंबंधातून जीवन जी विविध अर्थपूर्ण रूपे घेत असते त्यांचे कलात्मक दर्शन. व्यक्तींचे भावविश्व, सामाजिक वास्तव आणि जीवनाचे अंतिम स्वरूप ही तिन्ही अंगे या दर्शनात असतात. कादंबरीच्या घटकांमध्ये म्हणूनच व्यक्तिचित्रणाला फार महत्वाचे स्थान आहे. कादंबरी कोणत्याही उद्देशाने लिहिली जावी वा कोणतेही रूप घेवो, ती अखेर माणसांची कथा असते. ज्या व्यक्तींच्या संदर्भात ही कथा घडते, त्या व्यक्तींचे चित्रण हा कादंबरीच्या संदर्भात प्रमुख घटक ठरतो. या व्यक्तींची बोलकी चित्रे रेखाटून व त्यांना त्यांचे स्वभावविशेष व त्यांच्या भोवतालची परिस्थिती यानुसार वागू-बोलू देऊन त्यांच्या जीवनाचे वास्तव ती प्रगट करित असते. यातूनच कादंबरीचे 'कथानक' असे ज्याला म्हणतात, ते रूप घेत असते. कादंबरीकार यासाठी कथन, निवेदन, वर्णन, संभाषण इ. अभिव्यक्ती पद्धतींचा अवलंब करित असतो.

कादंबरीचे प्रकार –

कादंबरीच्या निवेदनपद्धतीवरून ज्याप्रमाणे तिचे प्रकार संभवतात त्याचप्रमाणे ती ज्या वास्तवाचे दर्शन घडवू पाहत असते ते वास्तव आजचे, कालचे की त्याच्याही आधीचे यावरूनही तिचे प्रकार संभवतात.

पहिल्या गटात आत्मनिवेदनात्मक, पत्रात्मक, केवळ संवादात्मक दैनंदिनीस्वरूपी, त्रयस्थ निवेदनात्मक इत्यादींचा समावेश केला जातो.

दुसऱ्या गटात सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, भविष्यकालीन, अद्भूतरम्य, या नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या कादंबऱ्यांचा समावेश होतो.

या सर्वच कादंबरीप्रकारांबाबत काही प्रश्न निर्माण होतात; परंतु ज्या कादंबरी प्रकारांबाबत विशेष चर्चा होताना दिसते, ते म्हणजे आत्मचरित्रात्मक, ऐतिहासिक, पौराणिक व चरित्रात्मक हे होत. या चारही प्रकारांत प्रत्यक्ष आणि कल्पना यांचे प्रमाण किती असावे, कादंबरीकाराने प्रत्यक्षांची बंधने कितपत पाळावीत व आपल्या कल्पनाशक्तीच्या विलासाला कितपत मोकळीक द्यावी, या प्रश्नांभोवती ही चर्चा घोटाळत असते. प्रत्यक्षावर जोर दिला तर कादंबरीचे 'कादंबरीत्व' कमी होण्याची भीती असते. उलट कल्पनाशक्तीच्या विलासाला भरपूर वाव दिला तर ऐतिहासिक, चरित्रात्मक या शब्दांना फारसा अर्थ राहत नाही. तेव्हा या कादंबरीप्रकारांत मोडणारे लेखन ही एक प्रकारची तारेवरची कसरत ठरते.

परंतु कादंबरी ही कोणत्याही रूपाने अवतरली, तरी जीवनाचे वास्तव प्रगट करण्यासाठीच तिची धडपड आहे हेच परत एकदा सिद्ध होते. आपण ज्याला वास्तव या नावाने संबोधतो व जे अर्थपूर्ण अनुभवांच्या रूपाने व्यक्त होत असते असे आपण म्हणतो, ते वास्तव खरोखर अर्थपूर्ण नसून अर्थशून्य आहे, घडणाऱ्या घटनांचा अर्थ लावण्याचा त्याचा कार्यकारणभाव लक्षात घेण्याचा आपला प्रयत्न वांझोटा असतो; कारण अनेकदा घटना घडत असतात त्या अकारण, कार्यकारण संबंधाविना ही एक नवी जाणीव आहे. आणि वास्तवासंबंधीची ही जाणीव व्यक्त करण्याचे प्रयत्न सुद्धा होत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. रूप-निरूपण : डॉ. शिरीष गोपाळ देशपांडे
2. साहित्य आध्यापन आणि प्रकार : वा. ल. कुलकर्णी गौरवग्रंथ